मोफसलका सम्पादक/प्रकाशक महिलाको स्थिति

त्रिभुवन विश्वविद्यालय

मानविकी तथा सामाजिकशास्त्र सङ्काय,

समाजशास्त्र/मानवशास्त्र केन्द्रीय विभाग

कीर्तिपुर, काठमाण्डौमा

समाजशास्त्र विषयको स्नातकोत्तर उपाधिको आंशिक आवश्यकता परिपूर्तिको लागि प्रस्तुत

शोधपत्र

शोधकर्ता

लक्ष्मी बस्नेत

रोल नं. ४८३/०६३

त्रि.वि.रजिष्ट्रेशन नं. ९-१-२१-८६-९६

समाजशास्त्र/मानवशास्त्र केन्द्रीय विभाग

कीर्तिपुर, काठमाण्डौं, नेपाल

२०६९

त्रिभुवन विश्वविद्यालय

मानविकी तथा सामाजिकशास्त्र सङ्काय,

समाजशास्त्र/मानवशास्त्र केन्द्रीय विभाग

कीर्तिपुर, काठमाण्डौमा

सिफारिस पत्र

त्रिभुवन विश्वविद्यालयद्वारा निर्धारित पाठ्यक्रमअनुसार स्नातकोत्तर उपाधिको आंशिक आवश्यकता पुरा गर्नका निम्ति मानविकी तथा सामाजिकशास्त्र सङ्काय, समाजशास्त्र/मानवशास्त्र केन्द्रीय विभागअर्न्तगत कीर्तिपुरमा अध्ययनरत छात्रा लक्ष्मी बस्नेतद्वारा **मोफसलका सम्पादक/प्रकाशक महिलाको स्थिति** विषयको शोधपत्र मेरो निर्देशनमा तयार गर्नुभएको हो । आवश्यक मूल्याङ्कनको निम्ति सिफारिस गर्दछु ।

....

मधुसूदन सुवेदी

शोधनिर्देशक

समाजशास्त्र/मानवशास्त्र केन्द्रीय विभाग

कीर्तिपुर, काठमाण्डौ

नेपाल

मितिः २०६९/१२/२२

त्रिभुवन विश्वविद्यालय

मानविकी तथा सामाजिकशास्त्र सङ्काय,

समाजशास्त्र/मानवशात्र केन्द्रीय विभाग

कीर्तिपुर, काठमाण्डौ

स्वीकृत पत्र

'मोफसलका सम्पादक/प्रकाशक महिलाको स्थिति' विषयको शोधपत्र समाजशास्त्र/मानवशास्त्र स्नातकोत्तर तहको आंशिक आवश्यकता पूरा गर्नको निमित्त स्वीकृत प्रदान गरिएको छ ।

शोध मूल्याङ्कन समिति सही

१. **मधुसूदन सुवेदी**

शोधनिर्देशक ....

२. **प्रेम चलाउने**

बाह्य निरीक्षक ....

३. **प्रा.डा. ओम गुरुङ**

विभागीय प्रमुख ....

मितिः २०६९/१२/२२

कृतज्ञता

यो अध्ययनलाई यस स्वरुपसम्म तयार पार्न ज्ञातअज्ञात धेरै जनाको सहयोग, सद्भाव र सल्लाहले मात्र सम्भव भएको छ । तसर्थ म सबैप्रति सदैव आभारी भएकी छु ।

सर्वप्रथम, यो शोधपत्र लामो समयदेखि समाजशास्त्र तथा मानवशस्त्र विषयमा अध्यापन तथा अनुसन्धान गर्दै आउनुभएका मेरा श्रद्धेय गुरु **श्री मधुसूदन सुवेदीज्यू**को निर्देशनमा भएको हो । उहाँको निर्देशन विना यो कार्य सम्भव पनि थिएन । आफ्नो व्यस्तताका बाबजुद शोध निर्देशकका रुपमा रही मलाई आवश्यक ज्ञान र मार्ग दर्शन गरी यो अध्ययन पूरा गर्न सहयोग गर्ने श्रद्धेय सुवेदीज्यू प्रति कृतज्ञता प्रकट गर्दछु ।

साथै, समाजशास्त्र/मानवशास्त्र केन्द्रीय विभागका विभागीय प्रमुख **प्रा.डा. ओम गुरुङज्यू** प्रति पनि सदैव आभारी रहने छु । यो शोधका बाह्य निरीक्षक **श्री प्रेम चलाउनेज्यू** प्रति पनि कृतज्ञता ज्ञापन गर्दछु । यो अध्ययनको लागि सहयोगी बनेका विभिन्न पुस्तक, जर्नल र शोधग्रन्थका लेखकहरु पनि धन्यवादका पात्र हुनुहुन्छ । उहाँहरुको प्राज्ञिक कार्यले नै यो शोधलाई पूरा गर्न सहयोग गरेको हो । सन्दर्भ सामग्रीको रुपमा रहेका ती पुस्तक, जर्नल र शोधग्रन्थ पनि धन्यवादका पात्र छन् ।

काठमाण्डौदेखि टाढा अर्थात राजधानी काठमाण्डौं बाहिर (मोफसलमा) रहेर पत्रकारिता गरिरहनु भएका सम्पूर्ण सम्पादक/प्रकाशक महिलाहरुले यस शोधपत्रको लागि आवश्यक पर्ने तथ्याङ्क संकलनको लागि प्रश्नावली भरेर सहयोग पुऱ्याउने तथा टेलिफोनमार्फत आफ्ना सूचनाहरु दिई सहयोग पुऱ्याउने तथ्याङ्कदातालाई धन्यवाद दिन चाहन्छु । विशेष गरी प्रश्नावली भरेर सहयोग गर्ने महिला पत्रकारको सहयोग विना यो अनुसन्धान यो स्वरुपमा तयार पार्न प्रायः असम्भव थियो । प्रकाशनहरु उपलब्ध गराई सहयोग गर्ने, केन्द्रीय पुस्तकालय, नेपाल सरकार, सूचना तथा सञ्चार मन्त्रालय सूचना विभाग, नेपाल पत्रकार महासंघ केन्द्रिय कार्यालय सञ्चारग्राम, मार्टिन चौतारी थापाथली

काठमाण्डौ, क्रियाशिल पत्रकार महिला (डब्ल्यूडब्ल्यूजे), संचारिका समूह, अस्मिता प्रकाशन गृहलगायत विभिन्न संघसंस्थाप्रति पनि म हार्दिक आभार व्यक्त गर्दछु ।

अन्त्यमा, शोधपत्रको विषय छनौटदेखि अध्ययन पूरा गर्दासम्म प्राज्ञिक सहयोग गर्ने **श्री मिन बस्नेतज्यू**का साथै सबै सहपाठीहरुलाई पनि धन्यवाद दिन्छु । साथै मेरो परिवारका हरेक सदस्यको प्रेरणा र सहयोगले गर्दा नै मेरो अध्ययन अगाडि बढेकोले सबैप्रति म आभार व्यक्त गर्दछु । अन्तमा, हाम्री बीस महिनामा हुर्कँदै गरेकी सानी छोरी **श्रीनिकाको** समयसमेत यस अध्ययनमा खर्चनु परेकोमा उनीप्रति कृतज्ञता प्रकट गर्दछु ।

लक्ष्मी बस्नेत

चैत्र २५,२०६९

काठमाण्डौ ।

सारांश

समाजशास्त्र/मानवशास्त्र विषयको स्नातकोत्तर तह अध्ययनको आंशिक परिपूर्तिका लागि ***"मोफसलका सम्पादक/प्रकाशक महिलाको स्थिति"*** विषयमा तयार पारिएको यो अनुसन्धान एक प्राज्ञिक अध्ययन हो । यस अध्ययनमा काठमाण्डौ उपत्यका बाहिरका जम्मा बत्तिस (३२) जना सम्पादक/प्रकाशक पत्रकार महिलाहरुबाट तथ्याङ्क सङ्कलनको लागि तयार पारिएका संरक्षित प्रश्नावली भरेर प्राप्त सूचनाको अधारमा यो अध्ययनको विश्लेषण गरिएको र सोही विश्लेषणमा आधारित भएर निष्कर्षमा पुगिएको छ ।

सञ्चारको क्षेत्रमा आएको क्रान्तिले सामाजिक तथा राजनीतिक परिवर्तनको गतिलाई नै द्रुत बनाई दिएको छ । गाउँलाई सहरसम्म र सहरलाई अन्तर्राष्ट्रिय जगतसम्म जोडिदिएको छ । सञ्चारका साधनहरु रेडियो, टेलिभिजन, पत्रपत्रिका तथा अन्य साधनले संसारलाई खुम्च्याएर सानो मात्र बनाएका छैनन्, समाजका मूल्यमान्यता, संस्कार, व्यवहार, चाहना, समाजलाई हेर्ने दृष्टिकोण तथा सामाजिक संरचनालाई नै आमुल परिवर्तन गरिदिएको छ । पत्रकारिताले समाज तथा राज्य व्यवस्थाका विविध पक्षहरुको बारेमा पनि सञ्चार गर्ने भएको हुँदा समाज र राज्यलाई उत्तरदायी बनाउन र विद्यमान विभेदहरुको अन्त्य गर्न पनि महत्वपूर्ण भूमिका खेलेको हुन्छ ।

समग्र पत्रकारिताका बारेमा गरिएका अध्ययन भन्दा फरक रहेर यो अनुसन्धान काठमाण्डौ बाहिर (मोफसल) का सम्पादक/प्रकाशक महिलाहरुको स्थितिको खोजमा केन्द्रित गरिएको छ । मूलतः यस अनुसन्धानले काठमाण्डौ बाहिरका सम्पादक/प्रकाशक महिलाहरुको भोगाई, अनुभव, प्रकाशनका सिलसिलामा भएका आर्थिक समस्या, पत्रकार महिलालाई गरिने विभिन्न क्षेत्रको व्यवहार, सामाजिक तथा पारिवारिक अप्ठ्यारा अन्य

विभिन्न प्रकारका चुनौति आदि जस्ता विषयमा संकलित सूचनाको आधारमा तथ्यपूर्ण निष्कर्ष निकाल्ने प्रयास गरिएको छ ।

विगतको हिंसात्मक राजनीतिक द्वन्दात्मक अवस्थामा तथा द्वन्द्वको आडमा धेरै पत्रकार महिलाहरुले अनगिन्ती चुनौतिहरु भोग्नु पर्‍यो । यसर्थ पनि पत्रकारिता क्षेत्रमा महिलाको जीवनको सुरक्षा, पेशा र व्यक्तिगत आर्थिक पक्षको सुरक्षा तथा उनीहरुले उठान गर्ने विषयवस्तुले पितृसत्तात्मक समाजमा पार्ने प्रभाव र त्यो प्रभावबाट असुरक्षित ठान्ने समुदायले पत्रकार महिलामाथि गर्ने आक्रमण आदि सवालमा विस्तृत अध्ययन गर्नु आजको आवश्यकता पनि हो । कुनै पनि सञ्चारमाध्यम र पत्रकार महिलाको अध्ययन गर्दा मुख्यतः दुई वटा दृष्टिकोणबाट हेरिनु पर्दछ । पहिलो, सञ्चारमाध्यममा उनीहरुको भौतिक उपस्थिति वा सहभागिता र दोश्रो, सञ्चारमाध्यमले महिलासँग सम्बन्धित विषयवस्तुलाई दिने प्राथमिकता । यी दुई पाटा मध्ये यहाँ पत्रिकाको प्रकाशक/ सम्पादक महिलाहरुको स्थिति कस्तो छ ? उनीहरुको व्यवसायिक समस्या के कस्ता छन् ? अनि उनीहरु यो पेशामा किन आए अथवा किन छापा माध्यममा नै लाग्नु पर्‍यो ? संचार क्षेत्रमा भएका लैंगिक विभेद, यो पेशा सम्बन्धि पत्रकार महिलाहरुको धारणा आदि प्रश्नको सेरोफेरोमा रही शोधपत्र तयार गरिएको छ ।

यो अध्ययन क्षेत्रमा जम्मा अठ्तीस (३८) जना महिलाहरु प्रकाशक/सम्पादक पाइए । तर अध्ययनको लागि सर्भेक्षण प्रश्नावली भर्ने क्रममा सबैजनाबाट उत्तर प्राप्त हुन नसकेको हुनाले देशभरिबाट प्राप्त भएका ३२ जना उत्तरदाताको जवाफलाई नै तथ्याङ्क विश्लेषणको आधार मानिएको छ । अध्ययनको लागि मुख्य रुपमा प्राथमिक तथा द्वितीय प्रकारका तथ्याङ्कका स्रोतहरुलाई अनुसन्धान विधिका आधारमा प्रयोग गरिएको छ । प्राथमिक स्रोत अनुसार तथ्याङ्क संकलन गर्न इमेलबाट संरक्षित प्रश्नावली सम्बन्धित उत्तरदातालाई पठाइएको थियो । इमेलबाट प्रश्नावली भर्न सम्भव नभएका व्यक्तिसँग फोनबाट प्रश्नावली भरिएको छ ।

यस अध्ययनको नमूना छनौटमा परेका र सर्भेक्षणमा संलग्न पत्रकार महिलाहरु मध्य एक जना वि.सं. २०२९ सालदेखि यस पेशामा आवद्ध भएको पनि पाइयो । अरु बाँकी त्यो भन्दा पछि विभिन्न समयदेखि यो पेशामा आवद्धता हुँदै आएको पाइयो । जम्मा सर्भेक्षित ३२ जना मध्ये जिम्मेवारीको दृष्टिले जम्मा १७ जना सम्पादक मात्र, ३ जना प्रकाशक मात्र र १२ जना प्रकाशक/सम्पादक दुवै भएको पाइयो । पत्रकारिता कति जनाको रहरको क्षेत्र हुन्छ त, कतिले समाज र राष्ट्रलाई योगदान दिने र कति ले यसैलाई आयआर्जनको पेशा बनाएका छन् । कतिले पत्रकारितामा नै औपचारिक शिक्षा लिएर पत्रकारिता पेशा अङ्गालेको पाइन्छ त कतिले तालिम तथा अनौपचारिक शिक्षामा आधारित भएर कलम चालाएका छन् । यस अध्ययनमा सर्भेक्षित सम्पादक/प्रकाशक महिलाद्वारा प्रकाशित पत्रिका खास गरी दुई प्रकारका पाइए । यसमध्ये २ वटा अर्थात ६.२५ प्रतिशत दैनिक र ३० वटा अर्थात ९३.७५ प्रतिशत साप्तहिक रुपमा प्रकाशित भइरहेको पाइयो ।

पत्रपत्रिकाको प्रकाशन र बिक्री वितरणको अवस्था अध्ययन गर्दा यस अध्ययनमा संलग्न प्रकाशक/सम्पादक महिलाले प्रकाशन गरेका पत्रपत्रिकाहरु पाँच सयदेखि ६ हजार ५ सय प्रतिसम्म प्रकाशन भइरहेको पाइयो । तर बजार प्रतिस्पर्धात्मक छ, भन्छन् सबै उत्तरदाताहरु । कुनै समय वा विशेष अवस्था (दशैं, तिहार जस्ता चाडपर्व तथा विद्यालयमा शैक्षिक सत्र शुरु हुँदा) नियमित प्रकाशित सङ्ख्याभन्दा बढि प्रकाशन गर्ने गरेको उत्तरदाताहरुकै भनाइ छ । पत्रिका प्रकाशनमा मासिक करिब १५ हजारदेखि डेढ लाखसम्म खर्च हुने गरेको छ, आम्दानी पनि एक लाख चालिस हजारसम्म भएको पाइयो भने २० प्रतिशत घाटामै चलेको देखिन्छन् । पत्रकारिता क्षेत्र समग्रमा चुनौतिपूर्ण मानिन्छ चाहे त्यो महिलाहरुको लागि होस् वा पुरुषको लागि । त्यसमा पनि छापा पत्रकारिताका आफ्नै समस्याहरु छन् । पत्रिका प्रकाशन गर्दा लाग्ने लागतको तुलनामा पत्रिका बेचेर प्राप्त हुने आम्दानी कमै हुन्छ ।

यो अध्ययनको एउटा महत्वपूर्ण पक्ष सम्पादक महिलाहरुको स्थिति अध्ययन गर्नु हो । अनुसन्धानमा संलग्न महिलाहरुको अनुभवको अभिव्यक्तिलाई आधार मान्दा काठमाण्डौ बाहिर बसेर पत्रपत्रिकाको सम्पादक हुनु कम चुनौतिपूर्ण कार्य हैन । सम्पादनको कार्य छापा पत्रकारितामा उच्चतम् जिम्मेवारी र क्षमताको मानिए पनि विविध कारण जस्तै, कम लागतका प्रकाशन गृहले धेरै कर्मचारी राख्न नसक्ने, स्थानीय तहमा दक्ष जनशक्तिको अभाव, पत्रिका सम्पादन मात्र गरेर पूर्ण रोजगारी नहुने आदि कारणले सम्पादनको अलवा, सम्वाददाता, स्तम्भकार, कार्यालय व्यवस्थापन जस्ता जिम्मेवारी समेत सम्पादक महिलाले लिएको पाइयो । खासगरी सम्पादक र प्रकाशक दुबै भएको स्थितिमा परिवारले लगानी गरेको प्रकाशन गृहको मुख्य जिम्मेवारी नै महिलाले लिएको तर आर्थिक तथा प्रशासनिक पक्षको अन्तिम निर्णय भने पुरुषले गर्ने गरेको अधिकांश तथ्यांक पाइयो ।

अन्तमा, यो अध्ययनले नेपाली पत्रकारिता जगतको छापा माध्यममा पनि काठमाण्डौ बाहिर रहेर सम्पादन/प्रकाशन पेशामा कार्यरत महिलाहरुको स्थितिको एक झलक दिएको छ जसले गर्दा पत्रकारितामा आवद्ध महिलाहरुको समग्र स्थिति बुझ्न सहयोगी हुने अपेक्षा गर्न सकिन्छ ।

विषय-सूची

शीर्षक **पृष्ठ नं.**

अध्याय-एक १

परिचय १

१.१ अध्ययनको पृष्ठभूमि १

१.२ समस्याको कथन..३

१.३ अध्ययनको उद्देश्य ५

१.४ अध्ययनको महत्व तथा औचित्य ५

१.५ अध्ययन योजनाको संरचना ७

अध्याय-दुई ९

सन्दर्भ सामग्रीको विश्लेषण ९

२.१ नेपालमा पत्रकारिताको विकासक्रम..९

२.२ पत्रकारितामा महिला ११

२.३ महिलाद्वारा सम्पादित/प्रकाशित पत्रपत्रिका र महिला सवाल..................................१५

अध्याय-तीन...१८

अनुसन्धान पद्धति १८

३.१ अध्ययन क्षेत्रको छनौट...१८

३.२ अनुसन्धान ढाँचा...१९

३.३ समग्र र नमुना...१९

३.४ तथ्याङ्कको स्रो...२०

३.५ तथ्याङ्क सङ्कलनका विधि तथा प्रक्रिया २०

३.६ तथ्याङ्कको विश्वासनियता र प्रमाणिकता २१

३.७ अनुसन्धान नतिजाको प्रस्तुती २१

३.८ अध्ययनको सीमा २१

अध्याय-चार २३

मोफसलका प्रकाशक/सम्पादक महिला २३

४.१ पृष्ठभूमि.. २३

४.२ सर्भेक्षित जनसङ्ख्याको व्यक्तिगत विवरण २४

४.२.१ उमेरगत वितरण..२४

४.२.२ वैवाहिक स्थिति र पत्रकार महिलामा पर्ने असर.. २५

४.२.३ शैक्षिक अवस्था.. २७

४.२.४ जातिगत वितरण २८

४.२.५ उत्तरदाताको जिल्लागत वितरण ३०

४.३ पत्रकारितामा आवद्धता, अनुभव तथा क्षमता.. ३०

४.४ पेशागत दक्षता र आबद्धता.. ३१

४.५ पत्रिकाको किसिम, वर्गीकरण र प्रकाशनको अवस्था ३४

४.६ प्रकाशनको लागत र आम्दानीको अवस्था.. ३६

४.७ महिला र पुरुषद्वारा प्रकाशित पत्रिका वितरणको स्थिति..३८

४.८ महिला पत्रकार छापा माध्ययममा लाग्नुको कारण.. ३९

४.९ सम्पादक महिलाको भूमिका र जिम्मेवारी ४१

४.१० पत्रकार महिलाप्रतिको सामाजिक दृष्टिकोण.. ४३

४.११ प्रकाशक/सम्पादक महिलाका समस्या तथा चुनौतीहरू ४४

४.१२ पत्रकार महिला र यसले समाजमा पारेको प्रभाव..४७

४.१३ विज्ञापनदाताले महिला र पुरुष प्रकाशक/सम्पादकबीच गर्ने व्यवहार ४९

४.१४ प्रकाशन गृहमा महिला नेतृत्व र महिला सवाल ४९

अध्याय-पाँच ५२

सारांश र निष्कर्ष ५२

५.१ अनुसन्धानको सारांश ५२

५.२ अनुसन्धानको निष्कर्ष ५५

सन्दर्भ सामग्री ६०

अनुसूची खण्ड ६२

अनुसूचि १: अनुसन्धान सर्भे प्रश्नावली ६२

अनुसूचि २: उत्तरदाताको नाम, ठेगाना (जिल्ला), पत्रिकाको नाम र जिम्मेवारी ६६

तालिका सूची

शीर्षक **पृष्ठ नं.**

तालिका नं. १ सञ्चार सम्बद्ध विभिन्न निकायका नेतृत्वतहमा महिला..............................१५

तालिका नं. २ उत्तरदाताको उमेरगत वितरण..२५

तलिका नं. ३ उत्तरदाताको शैक्षिक स्थिति..२७

तालिका नं. ४ उत्तरदाताको जातिगत विवरण २८

तालिका नं. ५ उत्तरदाताको जिल्लागत वितरण..३०

तालिका नं. ६ सर्भेक्षित नमूनाको जिम्मेवारीको अवस्था...३१

तालिका नं.७ औपचारिक तथा अनौपचारिक शिक्षाको स्थिति..३२

तालिका नं.८ पत्रकारिता सम्बन्धि विभिन्न विषयामा तालिम लिएको विवरण......................३३

तालिका नं. ९ पत्रिकाको प्रकार ३४

तालिका नं. १० पत्रिकाको वर्गिकरण...३४

तालिका नं.११ अनुसूचि २ः उत्तरदाताको नाम, ठेगाना, पत्रिकाको नाम र जिम्मेवारी............६६